

DOI 10.31392/ONP.2786-6890.2(1).2022.06
UDC 37.01:929

**THE GRAMMAR BOOK
AND THE ABC BOOK
OF THE OUTSTANDING
PHILOLOGIST AND
TEACHER MELETIUS
SMOTRYTSKY**

Hanna Semerenko

*Candidate of Philological Sciences, Associate
Professor,
Head of the Department of Pedagogy and Methods
of Ukrainian and Foreign Languages Teaching,
National Pedagogical Dragomanov University
Pirogova str., 9, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-1143-7326>
e-mail: semerenkoav@ukr.net*

Abstract. *The development of Ukrainian education and upbringing, the implementation of the ideas of national education depends on the study of the cultural and pedagogical heritage of Ukraine, analysis and evaluation of the activities of prominent figures of the past. Meletii Smotrytskyi was such an outstanding figure in the formation of Ukrainian education. In 2019, it was 400 years since the publication of his famous “Slavic Grammar Correct Syntagma”. In addition, it is the anniversary of the Hornbook, which was published in 1618 and 1621. Identifying the contribution of M. Smotrytskyi to the development of Ukrainian education and evaluation of his pedagogical work is relevant.*

The article considers the pedagogical activity of the Ukrainian linguist, teacher Meletii Smotrytskyi. The work of an outstanding thinker and polemicist in the positions of a private teacher, professor, rector, author of the famous “Slavic Grammar Correct Syntagma”, the Hornbook and the term “hornbook” was clarified. M. Smotrytskyi’s advice on how and why to teach children, expressed in the address “To school teachers” in “Grammar”, where we actually have a sample method of language teaching, which shows that learning a language is impossible without learning grammar, which will give students skills not only to read and understand what is read, but also to write according to the rules, to express one’s thoughts, to know the order of words in a sentence, the rules that must be followed to keep the language clean, which is the stylistic guidelines of the author of “Grammar”. The article draws attention to the rules that are preserved in the main features in our time, the terms, punctuation, proposed by M. Smotrytsky, his authorship of a new spelling at the time.

The proposed article is an attempt to gather in a single source the achievements of scientific literature on the educational activities of a prominent thinker, to outline and promote the pedagogical views of Meletii Smotrytskyi, to identify his contribution to the pedagogical heritage of Ukraine, to convey to the reader the importance of pedagogical activities.

The materials of the research can be used by teachers in writing lectures, students, graduate students in studying the history of the Ukrainian language and the history of pedagogy.

Keywords: *Kyiv Brotherhood School, Ostroh School, pedagogical heritage, education, pedagogy and schooling.*

DOI 10.31392/ONP.2786-6890.2(1).2022.06
УДК 37.01:929

ГРАМАТИКА Й БУКВАР ВИДАТНОГО ФІЛОЛОГА Й ПЕДАГОГА МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО

Семеренко Г. В.

кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри педагогіки та методик
начання
української та іноземної мов,
Національний педагогічний університет імені
М.П. Драгоманова
вул. Пирогова, 9, Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-1143-7326>
e-mail: semerenkoav@ukr.net

Анотація. Розвиток української освіти і виховання, втілення в життя ідей національної освіти залежить від вивчення культурно-педагогічної спадщини України, аналізу й оцінки діяльності видатних постатей минулого. Такою непересічною постаттю в становленні української освіти був Мелетій Смотрицький. У 2019 році виповнилося 400 років від виходу його знаменитої «Грамматіки славенския правилное Свнтагма». Крім того, це і ювілей Букваря, який видавався у 1618 та 1621 роках. Виявлення внеску М. Смотрицького в розвиток української освіти та оцінка його педагогічної творчості є актуальною.

У статті розглянуто педагогічну діяльність українського мовознавця, педагога Мелетія Смотрицького. З'ясовано роботу видатного мислителя і полеміста на посадах приватного учителя, професора, ректора, автора славнозвісної «Грамматіки славенския правилное Свнтагма», Букваря та самого терміну «буквар». Проаналізовано поради М. Смотрицького, як і чому навчати дітей, висловлені у зверненні «До вчителів шкільних» у «Граматиці», де перед нами фактично зразок методики навчання мови, з якої випливає, що вивчення мови неможливе без вивчення граматики, яка дасть учням уміння не тільки читати і розуміти прочитане, але й писати за правилами, викладати свої думки, знати порядок слів у реченні, правила, яких необхідно дотримуватися, щоб мова була чистою, що є і стилістичними настановами автора «Граматики». У статті звернуто увагу на правила, які в основних рисах зберігаються і в наш час, на терміни, розділові знаки, які запропонував М. Смотрицький, на його авторство нового на той час правопису.

Пропонована стаття є спробою зібрати в єдине джерело здобутки наукової літератури про освітню діяльність видатного мислителя, окреслити і популяризувати педагогічні погляди Мелетія Смотрицького, виявити його внесок у педагогічну спадщину України, донести до читача важливість педагогічної діяльності видатного ученого.

Матеріали проведеного дослідження можуть бути використані викладачами при написанні лекцій, студентами, аспірантами при вивченні історії української мови й історії педагогіки.

Ключові слова: Київська братська школа, Острозька школа, педагогічна спадщина, освіта, педагогіка й шкільництво.

Вступ та сучасний стан дослідження. Вивченню життя і творчості Мелетія Смотрицького присвятили свої праці українські та зарубіжні учені. Це відомі дослідники М. Булахов, В. Виноградов, М. Грушевський, П. Житецький, М. Костомаров, І. Огієнко та ін. Багато досліджень творчості М. Смотрицького належить сучасним українським та зарубіжним авторам, серед яких В. Короткий, П. Кралюк, О. Матлашевич, В. Микитась, Є. Прокошина, О. Сухомлинська, І. Фаріон, П. Яременко та ін. Найбільш вагомими для нас є праці Василя Васильовича Німчука, який у 1979 році підготував факсимільне видання та дослідження «Граматики». Завдяки йому ми можемо тримати в руках і досліджувати цю пам'ятку української мови. До факсимільного видання в комплекті публікується докладне наукове дослідження «Граматики» та життєвого шляху Мелетія Смотрицького. Такими ж ґрунтовними дослідженнями є й інші публікації В. Німчука, присвячені життю і творчості М. Смотрицького.

У 2019 році виповнилося 400 років від виходу його знаменитої «Грамматіки славенския правилое Свнта҃ма». Ця дата могла б відзначатися на загальнодержавному рівні, із залученням міжнародних спільнот, оскільки «Грамматика» досліджувалася ученими різних країн. Петро Кралюк у своєму блозі на сайті «Радіо. Свобода» зауважує: «Грамматика» М. Смотрицького мала стосунок до багатьох країн. Це не лише Україна, а й Литва, Білорусь, Польща, Хорватія, Сербія, інші слов'янські, балканські країни, Румунія, Молдова. Та й, звісно, «дружня» нам Росія. Широке відзначення цього ювілею, в тому числі на міжнародному рівні, із належним залученням мас-медіа, могло б продемонструвати і в очах українців, і в очах багатьох народів, що ми є нацією, котра має великі культурні цінності, які сягають глибини століть». Однак ювілей «Граматики» відзначався тільки на рівні наукових установ. Крім того, це і ювілей Букваря, який видавався у 1618 та 1621 роках. Вивчення такого наукового й культурного надбання нашого минулого є актуальним.

Метою статті є донести до читача важливість педагогічної діяльності Мелетія Смотрицького, якому несправедливо відведено скромну роль у розвитку української освіти, повернути увагу до нього не тільки як до визначного філолога і полеміста, а й як до вчителя, професора, автора підручників для найменших «діток» і для студентів закладів вищої освіти.

Для цього зібрано й проаналізовано матеріал, який би дозволив оцінити внесок Мелетія Смотрицького в розвиток педагогіки і шкільництва. Тому **завданнями** дослідження є розкриття основних відомостей про життя і діяльність М. Смотрицького на посадах вихователя, учителя, професора, ректора та узагальнення його внеску в наукову та педагогічну спадщину України.

Методи дослідження. У статті використано теоретичні та емпіричні методи отримання даних: аналіз, синтез, вивчення й узагальнення, систематизацію, порівняння, опис.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мелетій Смотрицький народився 1572 або в 1578 році у місті Смотричі (тепер селище міського типу Дунаєвецького району, Хмельницької області) на Поділлі, Батько Мелетія Смотрицького – Герасим Данилович Смотрицький – був кам'янецьким писарем (у Кам'янці Подільському). В. Німчук не виключає, що саме в Кам'янці міг народитися Максим (Мелетій) [12, с. 8-9]. На запрошення князя Костянтина Острозького 1576 року батько Мелетія переїжджає до Острога, де стає першим ректором Острозької школи. Був великим знавцем церковнослов'янської мови, робив переклади з грецької й латинської мов.

Мелетій Смотрицький початкову освіту здобував у Острозькій школі, де разом із братом Стефаном слухав лекції грека Кирила Лукаріса. Його вчителем був і бать-

ко, викладач церковнослов'янської мови, тому в нього була можливість добре вивчити церковнослов'янську, і грецьку від Лукаріса. Після смерті батька Мелетій потрапляє на навчання до Віленської академії, куди його посилає, як здібного учня, князь Острозький. Тут вивчає філософію. Після її закінчення Мелетій працює приватним учителем, навчає сина князя Б. Соломерецького. Разом із сином князя Мелетій відвідує багато міст за кордоном, слухає лекції в Лейпцігському, Віттенберзькому й Нюрнберзькому університетах [12, с.10]. За кордоном М. Смотрицький одержує учений ступінь доктора медицини, що «дорівнювало званню професора, якщо він викладав у вищій школі» [11]. Мелетій Смотрицький був дуже освіченою людиною. В. Німчук зазначає, що Смотрицький в полеміці з католиками виступає як енциклопедично освічена людина своєї епохи: він цитує в своїй книзі «Тренос» понад 140 авторів або посилається на них. Тут зустрічаються імена Авіценни, Савонароли, Днепер'є, Еразма Роттердамського, Петрарки, Мантуана Баптісти та ін. [12, с. 12]. М. Костомаров наголошує, що «сей чоловік набув просторого вченого образования, доповнив його подорожами по Європі яко учитель одного литовського пана і слухав лекцій в ріжних німецьких університетах» [8, с. 200]. Після повернення із закорданної подорожі 1604 року продовжує працювати домашнім учителем у знатних сім'ях, проживає у князя Соломерецького під Мінськом. Близько 1608 року повернувся до Вільна, де, за даними дослідження В. Німчука, викладає у Віленській братській школі [12, с. 10]. У 1610 році, під псевдонімом Теофіл Ортолог друкує свій знаменитий полемічний твір «Тренос» (тобто «Плач»). Це час, коли Мелетій Смотрицький включився в активну релігійно-політичну діяльність, через яку йому доводилося часто переїжджати з місця на місце, уникати переслідувань з боку королівської влади. Щоб уникнути арешту за свою активну політичну й церковну діяльність, повертається із Вільна в Україну, певний час проживає в Острозі і викладає у школі. З 1614 по 1618 роки проживає у Києві. Мелетія Смотрицького вважають одним із перших ректорів Київської братської школи, яка була організована в 1615 – 1616 рр. На думку В. Німчука, найбільш імовірним періодом перебування Смотрицького на посаді ректора можна вважати другу половину 1617 – першу половину 1618 року [12, с. 14]. М. Грушевський стверджує, що «Смотрицький залишався ректором Київської школи, мабуть, до самого свого висвячення на архієпископа полоцького або принаймні до того моменту, коли була прийнята його кандидатура на цю високу церковну позицію» [4, с. 169]. Архієпископом полоцьким, єпископом вітебським і мстиславським Смотрицького призначають у 1620 році [14, с. 91]. На посаді ректора, за припущенням В. Німчука, Смотрицький викладає латинську й церковнослов'янську мови [12, с. 14]. М. Грушевський вважає, що «в Києві, будиши ректором, Смотрицький мусів викладати головню богословські предмети і вищі курси гуманітарні, грецьку мову й латинську», оскільки Братську школу називали «школою наук еллино-словенского и латино-полского писма» [4, с. 164]. Тут же М. Грушевський висловлює думку про освітні реформи, що «як провідник школи М. Смотрицький мав, розуміється, повну змогу проводити в організації шкільної науки ті гадки про потребу шкільної, граматичної культури, що їх він викладає як провідні гадки в передмові “учителем школним”» [там само, с. 164]. Братства тоді були осередком просвіти. «Де виникали братства, там появлялася і школа», – говорить М. Костомаров [8, с. 196]. Братства мали свої устави. Такі устави мали Луцьке й Київське братство, за якими «ученики ділилися на три відділи: в першій училися читати, в другій читали і виучували на память ріжні предмети, в третій відділі обясняли і обмірковували виучене. Під час науки зважали на те, щоби ученик якнайбільше присвоїв собі і розумів те, чого вивчився...Предметами

науки були, крім початкового читання і писання, грецька і словянська граматики з вправами... наука числення, а також місця з філософів, поетів, істориків, риторика, диялектика і філософія» [там само, с. 199]. Але, як зазначає М. Грушевський, учили в цих школах по-старому, діти день і ніч читали псалми, при цьому він посилається і на М. Смотрицького: «Так само описує стару практику Мелетій Смотрицький в передмові до своєї граматики: здавна, каже, був звичай вчити малих дітей спочатку азбуки, потім часослова і псалтири і письма; потім деякі читали й апостол» [5, с. 334]. Але Мелетій Смотрицький прагне підняти школу на більш високий науковий рівень порівняно зі старою школою, яка обмежувалася читанням і письмом: «Наука словянської мови мусіла бути поставлена більш науково, глибше й основніше, ніж в тих старих школах – за се можуть посвідчити пізніші граматичні праці вихованця острозької школи Мелетія Смотрицького, що зробили епоху в граматизації церковнослов'янської мови» [5, с. 485]. Повернувшись знову до Вільна, Смотрицький проживає в Святодухівському монастирі, знову викладає у Віленській школі. У 1617 році стає монахом Віленського Святодухівського монастиря і приймає ім'я Мелетій (до цього носив ім'я Максим) [1, с. 216]. Помер 17 (27 за старим стилем) грудня 1633 року, похований у Дерманському монастирі [12, с. 22].

Мелетій Смотрицький відомий як письменник-полеміст, написав низку творів, з яких чітко проступає його патріотизм, боротьба проти соціального і національного гноблення, виступає за поширення освіти серед простих людей. В одному із своїх творів М. Смотрицький пише, що «школи впали... скорописне письмо зводиться... дяка доброго трудно знайти, ще трудніше ученого священника, а за мудрого проповідника – ані питай!.. Чи ж може бути пастирем і вчителем той, котрий сам, ніде не вчився, котрий не відає, що богу повинен, а що ближньому своєму?.. Але підвестися школам ні тут, у нас, ні там, у Москві, Бог не дозволив, і коли десь якесь піднесення їх займеться – тільки димиться, а не горить. Діти лише з них стільки користі дістають, що з телят виростають на волів. Школи ж – це житниці церкви, вони збагачують міста, містечка і села мудрими людьми, дяками знаючими, духовними, освіченими, проповідниками ученими. Без шкіл церква – як тіло без душі» [4, с. 463].

Педагогічні праці Мелетія Смотрицького з'являються у той час, коли скільна освіта в Україні і в Білорусії одержує кілька посібників для вивчення мови, серед яких «Грамматика доброглаголиваго еллино-словенскаго языка» 1591 р. й «Грамматика словенска» Л. Зизанія 1596 р., що є значним успіхом у схоластичній шкільній науці. М. Смотрицький, як і його попередники, прагне змінити шкільну освіту і йде значно далі в просвітницькій діяльності, на якій наглошує П. Кралюк і який зазначає, що «ні в одного українського дяка й письменника того часу ці тенденції не знайшли такого чіткого вираження, як у М. Смотрицького. По-перше, в його особі бачимо людину, чітко зорієнтовану на просвітницьку діяльність. Далеко не останню роль відіграло те, що він народився в Острозі, де існувала перша в Східній Європі слов'яно-греколатинська академія й була видана перша повна Біблія старослов'янською мовою, де, зрештою, існувала благодатна просвітницька атмосфера. Тому в своїх творах М. Смотрицький неодноразово акцентував увагу на необхідності відкриття шкіл, ґрунтовної освіти священнослужителів, підготовки релігійно-повчальної літератури, зокрема «Катехізисів» тощо. Ця «просвітницька програма» загалом була прийнята тогочасною українською елітою й реалізовувалася за часів митрополита П. Могили» [9, с. 158]. Як і інші українські просвітителі того часу, Мелетій Смотрицький звертав увагу на патріотичне виховання дітей. Він виступав проти тих, хто був байдужим до рідного народу й Батьківщини, тих, хто зрікся народних звичаїв, традицій, мови і культури. З

різким звинуваченням звертається до батьків, які неправильно виховують дітей, не прищеплюють їм любові до батьківщини, які подають дітям «прикладі злого життя»: «Біда вам, батьки, які синами бути не навчившись, батьківським титулом діток моїх зводите! Біда вам, батьки, які своє домашнє потомство не виховали добре, і Божим синам із себе приклади злого життя подаєте!» [17]. Як бачимо, Мелетій Смотрицький високо ставить роль батьківського, сімейного виховання. Щоб змінити цю ситуацію, вважає за необхідне розвивати освіту і просвітництво широких мас, виховання любові до рідної країни.

Наслідком педагогічної діяльності Мелетія Смотрицького стала основна його лінгвістична й педагогічна праця «Граматики славенския правильное Свнтагма», видана в 1619 році у місті Єв'ї (нині Вевіс – Литва, біля Вільна). Написана вона, найімовірніше, під час короткочасного ректорства у Київській братській школі [12, с. 22]. В. Німчук зазначає, що це перший у славистиці повний курс церковнослов'янської мови в її українській редакції. Поза тим, «Граматики» виконувала й суто дидактичні функції. Як шкільний підручник вона до кінця XVIII ст. вживалася у Румунії й Молдові, Білорусі, Росії та Україні, Болгарії і Сербії. Поза ареалом функціонування церковнослов'янської мови «Граматику» вже з середини XVII ст. перекладали латинською мовою, щоб зробити доступною тим, хто не розумів по-слов'янському [12, с. 110]. Автором «Граматики» був надзвичайно освічений учений, досвідчений педагог, який брав за зразок найновіші граматики європейських мов, який сам викладав церковнослов'янську мову у школах Вільна, Острога, Києва. Крім того, у нього вже була можливість користуватися й українськими граmaticами 1591 і 1596 рр. Із передмови до «Граматики» бачимо, що вона призначалася для шкільних учителів, до яких звертається автор. У ній багато правил, прикладів, пояснень. Тут автор звертається й до учнів. В. Німчук вважає, що скорочення «Д: С: и Т: З: З:» в заголовку передмови можна розкрити як «...Авторъ: Дидакалом Словенскимъ и Тщателем Здравья Зычить». Отже, М. Смотрицький задумав її як підручник [12, с. 27]. Звертаючись у передмові до вчителів, М. Смотрицький пише про велике значення граматики. Тут уперше у вітчизняному мовознавстві М. Смотрицький торкається питання про добрий стиль і нормативність у мові. Цікаві також вказівки Мелетія про методику викладання мови, тому його передмова – цінний документ педагогічної й методичної думки XVII ст., який дає конкретні поради, як навчати [12, с. 27-28]. Методичні поради М. Смотрицького наведемо майже повністю: «Научит имен склоненія, а глаголов спряженія, ведлуг власности окончаній (на чом нам барзо сходило – тобто, *чого нам дуже не вистачало*), языка чисте Словенского. Научит порядку и споряженія слов, которыи за которыми, для лацныйшого, найдуючогося в них розуму поняття, ведлуг сочиненія, покладены быти мают. Укажет зле положеное слово. Укажет збытнее (*зайве*), укажет и чого бы недоставало. Научит, мовлю, и читати по славенску, и писати разділне, что мое выразумівати лацно. Гды при ней, заповинным потщаніем вашим, читаны будут звыклым школ способом славенскіи лекції, и на рускій язык перекладены. Яко то: з Притчій Соломоновых, албо з Премудрости его любо Сираховы, албо иншее што чистым языком славенским з грецкого переложеное. При том лексіс буде традован, аргумента даваны; діалект в звыклой школьной розмові славенскій межі тщалми под каранем захован (М. Грушевський пояснює, що тут мова йде про шкільний статут, за яким учні в певні години мали розмовляти тільки латинською або слов'янською мовою. За цим слідували наглядачі (тщателі) і подавали таких учнів на кару, хто користувався діалектом) [4, с. 166].

За таких умов і старань учителів, М. Смотрицький обіцяє «славенському в народі нашем языкови поднесене, выразумене его, уживане в пожиток, который занедбаный...». На одном теды толко сем яком рекл, залежати будет, абы дозорови, опеці и промыслови вашему повіренни дітки и младенцы літ своих и часу, обоего сего назад вернутися неуміючого, и за обоє тоє вам слово в день страшного суда Христова, отдати повинным будучим, на даремне не тратили.

Діткам учитися починаючим Букварь, звыкле рекши, Алфавитарь, з тои ж грамматики вычерпнени, абы склоненіям грамматичным з літ дітинних з мовою зраз привыкали, до выученя подаван нехай будет. По Часослова зас и псалтыри (которыи опусканы быти не мают) выученюся, овая грамматика з выкладом, то есть з показованем и уживанем еи пожитков наступит. А где бы ся хто сам грамматичного художства не учил, и той дітем и младенцем, читати юж по словенску уміючим, до виученя подавати еи маєт. Которая памяти повірена лацно и скоро, за оказією престою (*переходу*) их до знаменитшей школы, вырозуміна ими будет, и до пожиточного в художств еи уживаня приведена» [4, с. 166].

Тобто, у зверненні «До вчителів шкільних» Смотрицький дає конкретні методичні настанови, як і чому навчати. Перед нами фактично зразок методики навчання мови. Автор «Граматики» зазначає, що вивчення грецької й латинської мови приносить користь, але щоб читати дітям лекції слов'янською мовою, потрібно вивчати і її граматику, яка дасть можливість дітям і читати по словенськи, і писати за правилами, і прочитане легко розуміти. Він не відкидає вивчення часослова і псалтирі, як це передбачено давньою традицією шкільного навчання, але вважає, що діти з раннього віку повинні звикати до відмінювання, і після вивчення часослова і псалтирі мають перейти до вивчення граматики. А його книга навчить не тільки читати й розуміти прочитане, але й викладати свої думки, вона навчить порядку розташування слів («которіи за которыми»), покаже зайве і те, чого не вистачає. М. Смотрицький стверджує, що граматика подає правила, яким змушена підлягати мова для того, щоб вважатися мовою чистою. Очевидно, тут бачимо й стилістичні поради автора.

У часи М. Смотрицького всі сприймали церковнослов'янську мову як мову літератури і навчання так само, як латинську мову на Заході. Ця мова перебувала тоді справді у занедбаному стані, її ніхто не вивчав, підручників не було, граматичні норми повсюдно порушувалися й навіть духовенство знало цю мову досить слабо. «Граматика» ж його мала великий вплив і на вітчизняне мовознавство, і на всю тогочасну славистику, оскільки це була і наукова праця, і методично блискучий (для тої епохи) шкільний підручник [12, с. 27].

П. Житецький зазначає, що з Граматики Мелетія Смотрицького «бере свій початок так звана грамотність руська взагалі, і українська зокрема. Вона виявляється переважно в умінні писати *граматично* правильно (виділення П. Житецького). На Україні з більшою точністю грамотних людей звать *письменними*, бо головна трудність книжної мови не в читанні її, а в письмі, де вважається за обов'язкове вживання тієї чи іншої слов'янської букви для передачі різних звуків, або ж навпаки – кількох букв для передачі одного звука. Розвиток грамотності або *письменства* забезпечений був граматиною Мелетія Смотрицького, яка проникала в найнижчі школи з допомогою слов'янських букварів, що й донині зберегли дещо з термінології М. Смотрицького. А букварів таких сама лише Києво-Печерська лавра протягом двох з половиною віків, тобто від часу, коли з'явилася граматика Мелетія Смотрицького, випустила в народ безліч» [6, с. 14].

Далі П. Житецький пише, що перший практичний підручник для юнацтва, складений на підставі граматики Мелетія Смотрицького, надрукований був у Вільні 1621 року під назвою «Грамматика албо сложеніє письмени хотящим ся учити славенського языка, младолітнымъ отрочатомъ» [6, с. 14]. Очевидно, це одне з видань Віленського Букваря 1618 року Мелетія Смотрицького. У В. Німчука читаємо: «Необхідно зазначити, що 1618 р. у містечку Єв'ї вийшов «Букварь Языка Славенска. Писаній чтенія оучитися хотящимъ, в(ъ) полезное руковоженіє». Після букварного матеріалу в книжечці під заголовком «Парадигмата» надруковано зразки п'яти відмін імені (іменників та прикметника), а під заголовком «Спряганіє» – відміну дієслова *быти* в усіх формах, форми дієприкметника і дієприслівника цієї лексеми. Буквар зберігся у двох примірниках (у Копенгагені і Лондоні). І виділення п'ятьох відмін, і терміни *спряганіє*, *дієпричастіє*, безумовно, вказують на те, що ця частина букваря належить М. Смотрицькому. Учений створив новий термін *букварь* (від *буква* «літера»), що згодом витіснив всі інші, менш досконалі назви елементарних підручників для навчання письму – *азбука*, *грамматика*, які вживалися і на позначення інших об'єктів (тих, що й сьогодні)» [14, с. 91].

В. Німчук додає: «Недавно опубліковано опис віленських букварів 1618 р., один із яких має заголовок «Грамматіка. Ал(ъ)бо Сложеніє Писмена хотящимъ ся оучити Словенскага языка. Младолі(т)ны(м) Отрочатомъ въ Вильні. Року аѣи». Репродукцію першої сторінки подав А. Анушкін. Він помилково вважає ці букварі за ще два видання в 1618 р. «Граматики» М. Смотрицького у Вільні» [12, с. 26]. Як бачимо, віленський буквар, виданий у 1621 році, очевидно і є тим першим підручником для дітей, про який згадує П. Житецький.

Сучасний дослідник творчості М. Смотрицького В. Микитась зазначає, що «новий “Буквар”, на відміну від попередніх, не тільки вчив учнів розпізнавати літери і читати, але й знайомив з основами граматики, ніби готуючи їх до засвоєння її повного курсу, вперше поданого в «Граматиці словенській» М. Смотрицького. Ця остання складалася з чотирьох частин: орфографії, етимології, синтаксису і просодії, котрі давалися тут в максимально розгорнутому для того часу вигляді. Через це правильніше розглядати обидва підручники – “Буквар” і “Граматику”, як одне ціле, що й слідує з передмови до “Граматики” – практично другої частини праці, яка поклала початок впорядкуванню української мови, встановила деякі її закони, і, таким чином, ознаменувала собою зародження східнослов'янського мовознавства» [11, с. 62].

«Грамматика» Мелетія Смотрицького неодноразово перевидавалася в Україні, Білорусі, а згодом і в Росії, Болгарії та Румунії. Дослідники стверджують, що її напам'ять знав М. Ломоносов і називав її «вратами учености». «Граматику сю прийняли для науки в школах, і вона служила для розповсюдження науки старословянського языка між Русинами» [8, с. 201].

Як зазначає Василь Васильович Німчук, Мелетій Смотрицький дав школам XVII ст. авторитетний і ґрунтовний підручник. Після його «Граматики» ніхто не важився нападати на церковнослов'янську мову як на мову невпорядковану [12, с. 110]. Значна частина запропонованих Мелетієм Смотрицьким правил в основних рисах зберігається і в наш час. Це поділ іменників на відміни, дієслів на дієвідміни, кількість відмінків, більшість правил про узгодження, керування, функції відмінків зберігають і сучасні наші граматики. Крім того, це і правила орфографії, написання слів з великої букви. Мелетій Смотрицький запропонував знак питання і знак оклику. Відзначено творення форм вищого і найвищого ступенів прикметників. Поділ іменників на відміни в основних рисах зберігається і в наш час [12, с. 110].

Крім того, в І. Огієнка читаємо: «упорядчиком нового правопису в Україні став того часу славний учений Мелетій Смотрицький. Року 1619 вийшла в світ відома його праця «Грамматіки славенскія правилное Синтагма». І ця «Грамматика» на цілих 150 літ стала головним джерелом граматичного знання для всього слов'янського світу. Правопис М. Смотрицького запанував в усіх народів, що вживали кирилівського письма; взагалі, з цього часу Київ стає законодавцем щодо правопису для всіх слов'янських народів. Звичайно, правопис Смотрицького так само не все був відповідний потребам живої мови, а тому він не звільнив української мови від її старої одежі – давнього правопису; з новин бачимо у М. Смотрицького небагато, хіба букву *г*, яку він остаточно закріпив і узаконив для нашого письменства. Взагалі ж, Мелетій Смотрицький тільки впорядкував той правописний хаос, що закорінився був до нього. Цей правопис М. Смотрицького тримався в Україні аж до XIX віку, а в Росії до 1755-го року, до граматики М. Ломоносова» [15, с. 230]. «Грамматика» Мелетія Смотрицького впливає і на долю української літературної мови.

І. Огієнко зазначає, що стародавня церковна мова, оперта на грамматику Мелетія Смотрицького, сильно оживає й свіжішає. І власне оця мова, значно підсвіжена живими елементами, стає ознакою освіти й культури в Україні [15, с. 117].

П. Яременко, як і інші дослідники, вважає, що «Грамматика» М. Смотрицького створила цілу епоху у вітчизняному мовознавстві, а також у всій славістичній науці. Вона на довгі роки стала неперевершеним взірцем шкільного підручника (200 р.), побудованого з педагогічним смаком і бездоганною методичною майстерністю. Разом з тим «Грамматика» несла в собі могутній ідейно-політичний заряд, значення якого дорівнюється ідейно-патріотичній силі «Треносу». В боротьбі українського та білоруського народів проти асиміляторської місії єзуїтів (з їх латинопольськими школами і наукою) «Грамматика» М. Смотрицького відкрила напрям у вивченні рідної мови [19, с. 103]. Цю думку підсилює сучасна дослідниця І. Фаріон: «створивши «Граматику», М. Смотрицький вивів слов'янську мову на той самий рівень гідності, що грецька і латинська, і довів, сам напрацювавши її норми, сталість її граматичної структури. Водночас ця «Грамматика», ставши впродовж двохсот років базовою навчально-науковою працею для всього східного та південного православного світу, передусім була описом церковнослов'янської мови староукраїнської (руської) редакції, тобто того впливу, якого ця мова зазнала від української та білоруської мов за час її побутування на відповідних теренах» [18, с. 64-65].

Про вплив «Грамматики» М. Смотрицького на розвиток освіти в Росії читаємо в багатьох дослідників. Наводимо думку відомого російського мовознавця В. Виноградова, який стверджує, що «к XVII веку продолжали существовать два основных центра церковнославянской традиции – Москва и Киев, каждый из которых имел свой район влияния. При этом традиция московская несколько отличалась от киевской. В XVII в. Киевская традиция церковнославянского языка возобладала над московской. Киев был не только центром охранения церковнославянской традиции, но и тем местом, где церковнолитературный язык восточнославянской редакции впервые стал подвергаться систематической нормализации (ср. составление украинским ученым Мелетием Смотрицким «Славенской грамматики», напечатанной в 1619 г). Именно в Киеве раньше всего и наиболее ярко проявилось расширение сферы применения церковнославянского языка и распространение его на светскую литературу... Украинские ученые риторы и проповедники оказали большое влияние на риторика XVIII века с ее славянизмами... Таким образом, в XVII в. преимущественно через Киев шло на Москву западноевропейское схоластическое

образование, (виділення наше) которое на Украине восторжествовало над восточно-византийским просвещением. В атмосфере московской литературно-языковой жизни борьба между Западом и Востоком должна была прежде всего проявиться в столкновении «еллино-славянских (т.е. опиравшихся на византийскую христианскую культуру) стилей церковнолитературного языка со стилями церковнокнижной речи, шедшими из Украины и ориентированными на латинский язык – научный и религиозно-культовый язык западноевропейского средневековья» [2, с. 12].

Інший російський дослідник М. Булахов пише, що граматики М. Смотрицького відійшла від античних традицій у тлумаченні мовних фактів, автор її більш самостійно пояснював творення форм і вживання синтаксичних конструкцій. Завдяки цьому посібник швидко став популярним як серед учнів братських шкіл, так і серед грамотних людей в Білорусії, в Україні, в Росії і в інших слов'янських країнах. М. Булахов називає понад десяток перевидань Граматики від 1629 по 1788 роки і зазначає: «несомненно и то, что грамматика М. Смотрицкого оказала сильное влияние на характер первых русских грамматик и букварей (Василия Бурцева, 1637 г., Вильгельма Лудольфа, 1696 г., Симеона Полоцкого, Кариона Истомина, 1694 г., Василия Евдокимовича Адодурова, 1731 г.). Не случайно М. Ломоносов назвал грамматику М. Смотрицкого (наряду с арифметикой Л. Магницкого) вратами учености [1, с. 217].

Крім того, В. Німчук наголошує, що «Российская грамматика» М. Ломоносова, що вийшла в світ у Петербурзі (написана 1755 р., перше її видання має цю дату), природно, відбиває значний вплив М. Смотрицького щодо розподілу матеріалу, виділення граматичних категорій, термінології, формулювання деяких правил... Зі Спадщини М. Смотрицького М. Ломоносов узяв найкраще [12, с. 106].

Висновки та перспективи досліджень. Таким чином, зібрано й проаналізовано значну частину досліджень творчості видатного мовознавця і педагога Мелетія Смотрицького, що дає можливість говорити про його великий внесок у розвиток освіти, просвітництва, шкільництва, підручникотворення, патріотичного виховання молоді тогочасної епохи.

Подальші наукові розвідки з теми педагогічної діяльності Мелетія Смотрицького вбачаємо у фундаментальному вивченні й глибокому аналізі його напрацювань в галузі освіти, оскільки ця діяльність ученого є однією з найважливіших.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды (библиографический словарь). Минск : Изд-во БГУ, 1976. Т. I. С. 216-218.
2. Виноградов В. В. Очерки по истории русского литературного языка XVII – XIX вв. Учебник. 3-е изд. Москва : Высш. шк., 1982. С. 12; 484.
3. Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України. Репринтне відтворення видання 1913 року. Київ : [б. в.], 1990. 525 с.
4. Грушевський Михайло. Історія української літератури. Т. 6. Київ : АТ «Обереги», 1995 (Київська б-ка давнього укр. письменства. Студії ; Т. 1). 710 с.
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / Редкол. П. С. Сохань (голова та ін.). Київ : Наук. думка, 1991. (Пам'ятки іст. думки України). Т. 6. 1995. 680 с.
6. Житецький П. І. Нарис літературної історії української мови в XVII віці. Львів : Українське видавництво, 1941. 203 с.
7. Короткий В. Г. Творческий путь Мелетия Смотрицкого. Минск : «Наука и техника», 1987. 192 с.

8. Костомарів Микола. Історія України в життєписях визначніших її діячів. Переложив Олександр Барвінський. У Львові, 1918. З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка (репринтне видання). Київ : «Україна», 1991. 493 с.
9. Кралоук П. М. Мелетій Смотрицький і українське духовнокультурне відродження кінця XVI – на початку XVII ст. *Національний університет «Острозька академія»*. Острог : 2007. 206 с.
10. Матласевич О. В. Філософсько-психологічні основи гуманістичних поглядів М. Смотрицького та Г. Смотрицького. *Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : 2003. т. V, ч. 4. С. 211-216.
11. Микитась Василь. Давньоукраїнські студенти і професори. Київ : Абрис, 1994. 288 с.
12. Німчук В. В. Граматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства / Мелетій Смотрицький. Граматика / підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. Київ : Наук. думка, 1979. 112 с.
13. Німчук В. В. Основоположне значення «Граматики» М. Смотрицького у вітчизняному мовознавстві. В кн. : *Східнослов'янські граматики XVI – XVII ст.* Київ : Наук. думка, 1982. С. 6-20.
14. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. Київ : Наук. думка, 1985. С. 69-145.
15. Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст. біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. Київ : Либідь, 1995. 296 с.
16. Прокошина Е. Мелетій Смотрицький. Минск : Наука и техника, 1966. 159 с.
17. Українська педагогіка в персоналіях. X – XIX століття : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів : у двох книгах / за ред. О. В. Сухомлинської. Кн. 1. Київ : «Либідь», 2005. С. 79-84.
18. Фаріон І. Д. Мелетій Смотрицький : мовно-світоглядний гібридизм? *Українська мова*. 2019. № 4. С. 57-69.
19. Яременко П. К. Мелетій Смотрицький : Життя і діяльність. Київ : Наукова думка, 1986. 159 с.

REFERENCES:

1. Bulahov, M. G. (1976). *Vostochnoslavjanskije yazyikovedyi* [East Slavic linguists] (bibliograficheskiy slovar). Minsk : Izd-vo BGU [in Ukrainian].
2. Vinogradov, V. V. (1982). *Ocherki po istorii russkogo literaturnogo yazyika XVII – XIX vv.* [Essays on the history of the Russian literary language of the 17th – 19th centuries]. Uchebnik. Moskva : Vyssh. shk. [in Russian].
3. Hrushevskiy, Mykhailo. (1990). *Piustrovana istoriia Ukrainy. Repryntne vidtvorennia vydannia 1913 roku* [Illustrated history of Ukraine. Reprint of the 1913 edition]. Kyiv : [b. v.]. [in Ukrainian].
4. Hrushevskiy, Mykhailo. (1995). *Istoriia ukrainskoi literatury* [History of Ukrainian literature]. Vol. 6. Kyiv : AT «Oberehy». [in Ukrainian].
5. Hrushevskiy, M. S. (1991). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus] : Vols. 1-11, kn. 12 / P. S. Sokhan (Ed.). Kyiv : Nauk. dumka (Pamiatky ist. dumky Ukrainy). Vol. 6. [in Ukrainian].
6. Zhytetskiy, P. I. (1941). *Narys literaturnoi istorii ukrainskoi movy v XVII vitsi* [Drawing of the Literary History of Ukrainian Movies in the 17th Century]. Lviv : Ukrainske vydavnytstvo. [in Ukrainian].
7. Korotkiy, V. G. (1987). *Tvorcheskiy put Meletiya Smotritskogo* [The creative path of Meletiy Smotrytsky]. Minsk : «Nauka i tehnika» [in Russian].
8. Kostomariv, Mykola. (1987). *Istoriia Ukrainy v zhyttiepysiakh vyznachniishykh yei diiachiv* [History of Ukraine in the lives of the most important deities]. Perelozhyv Oleksander Barvynskiy.

U Lvovi, 1918. Z drukarni Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka (reprintne vydannia). Kyiv : «Ukraina» [in Ukrainian].

9. Kraliuk, P. M. (2007). Meletii Smotrytskyi i ukrainske dukhovnokulturne vidrozhennia kintsia XVI – na pochatku XVII st. [Smotrytskyi and Ukrainian Spiritual and Cultural Revival of the End of the 16th – on the Cob of the 17th Art] / *Natsionalnyi universytet «Ostrozka akademiia» – National University «Ostrozka Academy»*. Ostroh : 2007. [in Ukrainian].

10. Matlasevych, O. V. (2003). Filosofsko-psykholohichni osnovy humanistychnykh pohliadiv M. Smotrytskoho ta H. Smotrytskoho [Philosophical and psychological foundations of the humanistic outlook of M. Smotrytsky and G. Smotrytsky]. *Zb. nauk. prats Instytutu psykholohii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy – Zb. Sciences work at the Institute of Psychology im. G. S. Kostyuk APN of Ukraine*. S. D. Maksymenko (Ed.). Kyiv. [in Ukrainian].

11. Mykytas, Vasyl. (1994). Davnoukrainski studenty i profesory [Old Ukrainian students and professors]. Kyiv : Abrys. [in Ukrainian].

12. Nimchuk, V. V. (1979). Hramatyka M. Smotrytskoho – perlyna davnoho movoznavstva. Meletii Smotrytskyi. Hramatyka : pidhotovka faksymilnoho vydannia ta doslidzhennia pamiatky V. V. Nimchuka [Grammar of M. Smotrytsky – the pearl of an old mentality / Meletiy Smotrytsky. Grammar / preparation of a facsimile and follow-up memo by V. V. Nimchuk]. Kyiv : Nauk. Dumka. [in Ukrainian].

13. Nimchuk, V. V. (1982). Osnovopolozhne znachennia «Hramatyky» M. Smotrytskoho u vitchyznianomu movoznavstvi [The fundamental meaning of «Grammar» by M. Smotrytsky in the votchiznyany philosophies. In book. : *Skhidnoslovyansky grammars of the 16th – 17th centuries*]. V kn. : *Skhidnoslovyanski hramatyky XVI – XVII st.* Kyiv : Nauk. Dumka. [in Ukrainian].

14. Nimchuk, V. V. (1985). Movoznavstvo na Ukraini v XIV – XVII st. [Moznavstvo in Ukraine in the 14th – 17th centuries]. Kyiv : Nauk. Dumka. [in Ukrainian].

15. Ohienko, I. I. (Mytropolyt Ilarion). (1995). Istoriiia ukrainskoi literaturnoi movy [History of Ukrainian Literary Movies]. M. S. Tymoshyk (Ed.). Kyiv : Lybid. [in Ukrainian].

16. Prokoshina, E. (1966). Meletiy Smotrisky [Science and technology]. Minsk : Nauka i tehnika. [in Russian].

17. Ukrainska pedahohika v personaliiakh. X – XIX stolittia u dvokh knykh [Ukrainian pedagogy in personalities. X – XIX century] : navch. posib. dla studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. Kn. 1. (2005). O. V. Sukhomlynskoj (Ed.). Kyiv : «Lybid». [in Ukrainian].

18. Farion, I. D. (2019). Meletii Smotrytskyi : movno-svitohliadovi hibrydyzm? [Meletiy Smotrytsky : moving-light-gazing hybridism?]. *Ukrainska mova – Ukrainian language*. [in Ukrainian].

19. Iaremenko, P. K. (1986). Meletii Smotrytskyi : Zhyttia i diialnist [Meletiy Smotrytsky : Life and activity]. Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].